

”Jaget som Duets mirakel”

Om oändlighet och undervisning i Emmanuel Lévinas filosofi

Anders Holmgren, fil.dr. Umeå universitet

81

Det är en stor utmaning att läsa Emmanuel Lévinas texter. Det är en av de mest fängslande, men samtidigt mest frustrerande aktiviteter man kan ägna sig åt. Ju mer man läser desto mindre förstår man, verkar det som. En följd av detta är att det lockar till mer läsning. Detta gäller i allra högsta grad hans verk *Totalité et infini* (TI) som utgavs för första gången 1961 och som idag har getts ut i dussintals olika utgåvor på en mängd olika språk (min franska pocketutgåva är från 2008).

De allra första raderna i min titel har jag hämtat från en artikel av Monica Vincent i tidskriften *Dialoger* 9/88 – *Den Andre*. Orden kan leda tanken i fel riktning, eftersom de bär vissa drag av Bubers dialogfilosofi. Men att Duet utgör miraklet i jagets tillblivelse stämmer även in på Lévinas ansvarsfilosofi, ett tänkande jag tolkar som mer radikalt. Om vi byter ut ordet *Du* mot *den Andre* hamnar relationen i ett annat ljus. Då blir det den Andre som gör mig till den jag är. Redan i valet av ett annat pronomen (från det personliga, symmetriska och reciproka till det indefinita, asymmetriska och icke-reciproka) har kraven skärpts av Lévinas och visar sig särskilt i det levinasianska signumet *Ansiktet*. I *TI* återkommer Lévinas ständigt till närvaron av den Andre som ansikte: ”L'épiphanie du visage comme visage, ouvre l'humanité” [Ansiktets epifani, som ansikte, öppnar upp för humaniteten] och visar sig framför mig, talar till mig och jag har att svara (*TI*, 234).

Det är en stor utmaning att läsa Emmanuel Lévinas texter. ... Ju mer man läser desto mindre förstår man, verkar det som. En följd av detta är att det lockar till mer läsning.

Min läsning av Lévinas har för egen del bidragit till en omorientering i min syn på etik i förhållande till kunskap, hur det mänskliga subjektet konstitueras och synen på den mellanmänniska kommunikationens språkliga struktur. Denna omorientering vill jag beskriva som ett slags *Gestaltskifte* jag har gjort som läsare. Den här artikeln handlar om min läsning av *Totalité et infini* där jag främst behandlar intentionalitetsbegreppets koppling till språket, Lévinas etiska subjekt och undervisningens intersubjektiva dimension.

INTENTIONALITET OCH SPRÅK

Det som går som en röd tråd genom Lévinas produktion är att han vänder sig emot en ontologisk förståelse av världen och istället representerar en alternativ och etiskt förankrad fenomenologi i förhållande till den vi finner hos Husserl och Heidegger. *Intentionalitet* är inget nytt begrepp utan har sina rötter i medeltida skolastisk filosofi, men började åter användas av psykologen Franz von Brentano i slutet av 1800-talet. Edmund Husserl tog upp denna tanketråd från honom och vidareutvecklade begreppet. Grundtanken är att medvetandet inte existerar av sig självt, dvs. som ett fristående objekt, utan är en relation till omvärlden. Det innebär att det mänskliga medvetandet alltid riktar sig mot något annat än sig självt och har en intentionalitet. Den tyske filosofen Martin Heidegger spinner vidare på Husserls analyser, vilket resulterar i en existentiell radikaliserings av fenomenologin till en fundamentalontologi, dvs. en grundläggande lära om varat. Denna existentiella radikaliserings av fenomenologin vidareutvecklar Lévinas, som särskilt tar fasta på hur intentionalitetsbegreppet ger liv åt Varat – åt själva existensen (Lévinas 1993). Lévinas intentionalitet sträcker sig emellertid längre än Heideggers *Vara* mot medmänniskan i ett välkomnande och ansvarstagande för

henne. Detta förläggs till mötet med den Andre i konversation och i uppmärksammandet av själva talsituationen före språket som sådant, dvs. språket som system: "L'attention est attention à quelque chose, parce qu'elle est attention à quelqu'un" [Uppmärksamhet är uppmärksamhet av någonting, eftersom det är uppmärksamhet mot någon] (*TI*, 102). Denna omdirigering av intentionalitetsbegreppet grundar Lévinas i en egen etisk språkfilosofi, som i sin tur bygger på Saussures distinktion mellan språket som ett socialt fungerande system (*la langue*) och som konkret tal- eller textmanifestation (*la parole*). Lévinas har alltså influerats av strukturalismen och själv har han influerat poststrukturalismen.

I min läsning av *TI* ser jag en tydlig uppmärksamhet mot *la parole* (talmanifestationen), vilket är välkommandet av Ansiktet och gästfrihet. För Lévinas är talet nära relaterat till Ansiktet, som utgör en tankefigur för hela vårt kroppsspråk. Lévinas skriver att Ansiktet talar, på så sätt att det möjliggör och påbörjar allt tal (Lévinas 1993). Den som talar är ett Ansikte:

The face, preeminently expression, formulates the first word: the signifier arising at the thrust of his sign, as eyes that look at you. (Lévinas 1961/2002: 178)

Ansiktet utgör det uttrycksfulla hos den Andre hos Lévinas och inkluderar ickeverbal kommunikation (gester, miner, ögonspråk, ljud osv). Genom blicken visar sig Ansiktet för mig, som en *epifani*, en manifestation, och tar formen av det första ordet som är adresserat till mig. Lévinas ord om Ansiktet får plötsligt en mer konkret betydelse. Ansiktet, blicken från den andra personen, bjuder in mig till ett möte. Ögonens språk bryter igenom varje form av mask vi bär i våra mellanmänniskliga relationer. Det går nämligen inte att hyckla med det som Lévinas kallar för ögonspråk, eftersom ögat inte lyser utan *tar* (*TI*). Varför undviker vi ibland den Andres blick? Är det inte just på grund av att vi känner oss ansvariga när vi möter blicken. När vi lyfter blicken och möter den Andres ögon befinner vi oss plötsligt i en konversation, eftersom vi möter den Andres ögonspråk och ansiktsuttryck.

LEVINAS ETISKA SUBJEKT

I det följande kommer jag att beskriva Lévinas syn på subjektet. Till skillnad från tänkare som Sartre och Heidegger utgör den andra människan inte ut ett hot mot subjektiviteten utan en inbjudan, enligt Lévinas. *TI* utgör ett försvar för subjektiviteten. Men denna subjektivitet är inte egoistisk, utan tvärtom presenterar Lévinas subjektiviteten som ett välkomnande av den Andre, i vilken idén om oändligheten är grundad. Lévinas subjekt är inte inkrökt i sig självt, utan ett etiskt subjekt som föds i mötet med den Andre och således känner för och med andra människor. Det är ett etiskt sensibelt subjekt, som njuter av att leva inte bara för sig själv, utan även *för* andra. I denna livsnjutning är människan hos sig själv, på franska *chez soi*, som även betyder "hemma", underförstått hos någon. Självet kan i Lévinas föreställningsvärld beskrivas som "en förtrolighetssfär, ett hem som föregår varje möte med den Andre" (Kemp). Denna hemmets sfär, som utvecklas kring Självet, är inte sluten mot det yttre, dvs. verkligheten utanför, utan är gästfri och bjuder den Andre välkommen. Vi kan konstatera att denna syn på subjektet inte handlar om att människan befinner sig i det som Kemp beskriver som en anonym värld, dvs. i det blotta förfärliga *det finns*, vilket är Heideggers begrepp för det neutrala Varat, utan att hon upplever en ursprunglig tillfredställelse och livsglädje. I den värld som öppnar sig i Heideggers analys finns inga människor, men i Lévinas värld är människorna däremot påtagliga.

Detta förhållande förutsätter emellertid en klar åtskillnad mellan Självet och den Andre. Denna separation från varandra måste motstå alla försök till fusion eller sammansmältning till en helhet, dvs. till en totalitet. Istället för Totalitet och Oändlighet, som utgör titeln på Lévinas verk, används mest franskans *la Même* (det Samma) och *l'Autre* (den Andre), uttryck som är relaterade till de föregående begreppen. De båda begreppen är inte och kan inte vara två beståndsdelar i en sammansmältning, utan är oberoende av varandra: den ene och

den andre har var och en ett varande för sig själv. Det är inte minst därför som Lévinas är så tydlig med att göra en så skarp åtskillnad mellan Självvetet och den Andre. Men bekräftelsen att få vara avskild från den Andre innebär emellertid inte en narcissism, dvs. att förälska sig i sin egen spegelbild och förbli densamme, utan öppnar istället upp för den Andre.

I sin omläsning av *TI* i boken *Adieu à Emmanuel Lévinas* visar filosofen Jaques Derrida på att intentionalitet, uppmärksamhet av tal, välkomnande av Ansiktet och gästfrihet är ett och detsamma, som välkomnandet av den Andre, inte som tematisering utan genom att säga *Ja* till den Andre. Sammanfattningsvis kan sägas att i Lévinas syn på det mänskliga subjektet ligger en uppenbar kritik av det autonomt självreflexiva subjektet, som utgör en väsentlig ingrediens i den västerländska filosofin. För en mer ingående analys av Lévinas förståelse av subjektiviteten – se Patrik Fridlunds artikel i detta nummer. Vi ska nu gå över till att analysera hur undervisning kan öppna upp för det oändliga.

Undervisningens intersubjektiva dimension

Ett centralt avsnitt i *TI* under rubriken "Transcendens och oändlighetens idé" visar hur relevant Lévinas tankar är för utbildning, undervisning och pedagogik:

"Det att motta den Andre är mer än vad jaget förmår, vilket exakt betyder: att ha en idé om det oändliga. Men det betyder också att bli undervisad. Relationen till den Andre, eller Samtalet, är [...] en etisk relation; men såtillvida som det välkomnas är detta samtal en undervisning [enseignement]. Undervisning kan inte reduceras till maieutik; den kommer utifrån och medför mera än vad jag kan omfatta." (*TI*)

Undervisning framställs här som en etisk relation, där två åtskilda personer möts ansikte mot ansikte i en konversation, där detta samtal är en undervisning [*enseignement*]. Undervisning innebär att iscensätta ett möte med den Andre, dvs. med någonting utanför jagets domän, medan lärande handlar om att från den Andre ta emot mer än vad jaget redan har och kan omfatta. Den oändlighetsdimension som Lévinas öppnar upp här är med andra ord antitetisk till den sokratiska metoden (*maieutik*), vilken har dominerat dialogiska inställningar till pedagogisk praktik och där undervisning enbart syftar till att förlösa sådant som redan finns hos jaget. Det är en undervisningskonst, en didaktik, som inte kan reduceras till en frågemetod eller ett lärande, vilket går ut på att förlösa den kunskap som redan finns hos eleverna genom att ställa de rätta frågorna. Det liknar tvärtom en undervisning, där det kan ske en *metanoia*, dvs. en omdirigering av självet från det inre till det yttre, vilket möjliggör och öppnar upp för det som ligger utanför en själv. Skillnaden mellan maieutiken och den undervisning där det kan ske en *metanoia* tolkar jag som en skillnad mellan autonomi och heteronomi. Det

Foto: Kennet Ruona

innebär vidare möjligheten att kunna tänka och se på ett annorlunda sätt samt kan betyda att en påtaglig förändring av självet kan äga rum.

Vad innebär undervisning för Lévinas? Undervisningen kommer till oss utifrån och bringar oss något som det vetande subjektet inte kan innehålla. Det är en undervisning som överskrider människans *cogito* och spränger gränser för det som är reducerat till vissa givna ramar, eller det som endast ryms i vårt eget inre. Lévinas öppnar upp för en oändlighetsdimension i

den mellanmännsliga relation genom att lyfta fram hur välkommandet av den Andre är en undervisning – ett lärande *av* den Andre. Han exemplifierar detta med Aristoteles analys av intellektet och upptäckten av "the agent intellect coming in by the gates, absolutely exterior" (*TI*, 51). Det är den vise läraren, som det står om i Aristoteles etik, vilken som god förebild ger eleven mer än vad han eller hon kan komma på själv genom sitt eget förnuft.

Pedagogen Sharon Todd betonar hur undervisning och lärande uppfattas som en etisk relation, inte på grund av något åläggande utan därför att vi har att göra med två åtskilda varelser som möts ansikte mot ansikte. Hon menar vidare att den Andre betecknar för jaget en gränslös möjlighet och det är genom att komma ansikte mot ansikte med en sådan gränslöshet som jaget [*du Moi*] kan överskrida sina gränser, sin självidentitet och bryta jagets ensamma vara. Med ett sådant synsätt blir undervisning enbart möjlig om jaget är öppet för den Andre, för den Andres ansikte, menar Todd, och säger vidare att det är socialiteten – mötet med den Andre som är radikalt olik jaget – som gör att jaget kan lära och förändras (Todd 2008). I detta ligger bland annat innebörden i orden jaget som Duets mirakel eller kanske ännu bättre: den Andre gör mig till den jag är.

Intentionalitet i undervisningssammanhang är uppmärksamhet mot någon; en appell adresserad till min uppmärksamhet av den Andre. Denna appell är etisk, enligt Lévinas, och har utvecklats på ett mer systematiskt sätt i hans andra magnum opus *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (*AE*) i begreppet Sägande (*Le Dire*). Sägandet, den levande och riktade kommunikationen, utmanar ständigt det vi har kategoriserat, dvs. det Sagda (*Le Dit*). Egentligen är Sägandet detsamma som den riktade uppmärksamheten och välkommandet av den Andre som Ansikte, tanketrådar som Lévinas presenterar i *TI*, men det är först i och med *AE* som han lyckas fånga den etiska dimensionen i den mellanmännsliga kommunikationen på ett mer övertygande sätt genom att lansera begreppet Sägande som det etiska i vår kommunikation i kontrast till det Sagda, som är knutet till kunskap, dvs. ontologi och epistemologi.

Sägandet erinrar oss om vår delaktighet och inblandning i andras liv, det vill säga dem vi interagerar med. Det utgör en av de underliggande utgångspunkterna i det jag skriver här. Vi föds in i en värld av Sägande, en biosfär av mellanmännslig kommunikation. Just detta att någon säger någonting till någon har betydelse för oss långt innan vi kan berätta vad som är sagt. Det sättet att betrakta ordens makt från våra läppar är annorlunda än att tänka oss orden som representationer av oss själva. Att säga något till någon innebär att exponera sig själv och erinrar oss om vår delaktighet i andras liv.

Lévinas skiljer alltså mellan Sägandet och det Sagda i det mellanmännsliga mötet, i konversationen. Om det Sagda är innehållet, ordens identifierbara betydelse, består Sägandet av det faktum att orden är riktade till någon, till en samtalspartner, som just nu i detta ögonblick råkar vara du som läsare. Sägandet väger tyngre än det Sagda, eftersom det vänder sig till någon, har en adressat. Allt Sägande är direkt samtal eller en del av ett sådant samtal och inkluderar ett tillmötesgående av eleven, som unik i en undervisningssituation. Det låter egentligen självklart, men i pedagogiska möten och ögonblick är det viktigt att hålla fram det värde som kommer från den andra personen. Detta värde kommer från ett Du, ett värde som endast tillhör den Andre. Här ser jag att begreppet Sägande kan belysa kommunikation och pedagogiskt handlande genom att det betecknar något oavslutat, vilket är kännetecknade för en process. Det Sagda däremot står för något avslutat och kategoriserat. Sägandet i våra kommunikationer utmanar ständigt det vi har kategoriserat, det som så att säga är sagt och gjort.

Figuren nedan belyser relationen mellan några centrala begrepp i Lévinas etiska fenomenologi. Det är en förståelse av etik som levd etik, dvs. något som är förankrat i vår livsvärld, samt att den mellanmännsliga kommunikationen, intersubjektiviteten, har en intentionalitet. Den visar även på sambandet mellan Sägandet, Ansiktet och den etiska relationen. Ansiktet appellerar till det etiska ansvaret och kan ses som en metafor för hela vårt kroppsspråk.

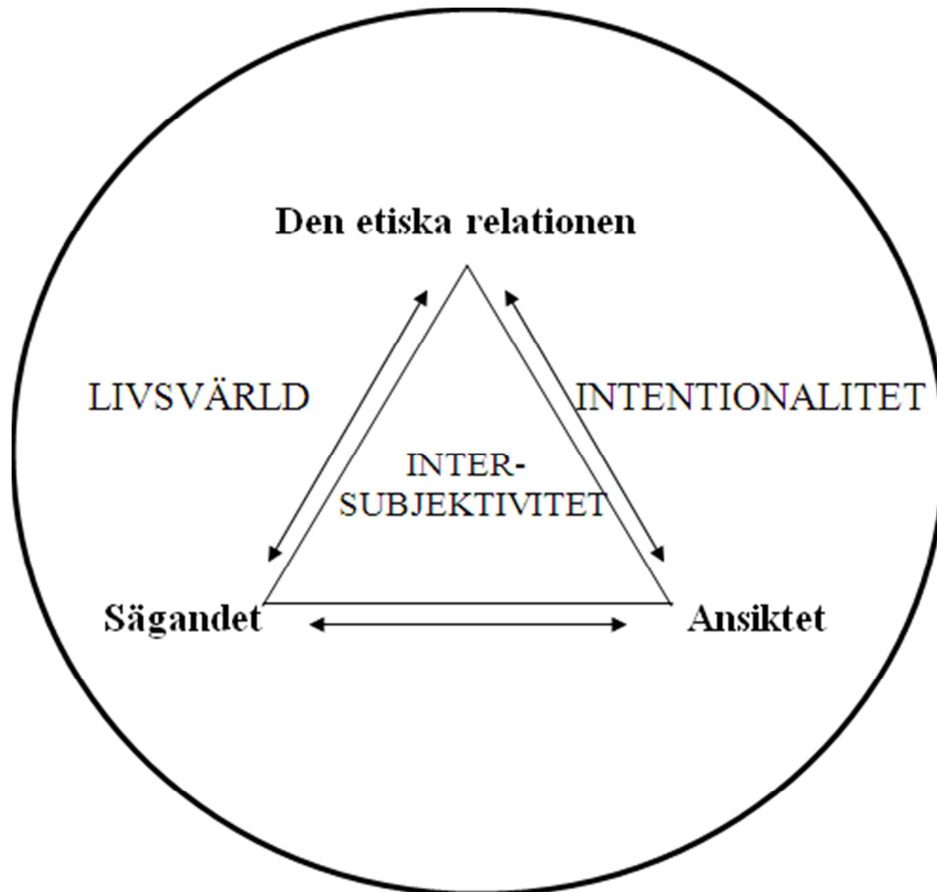

Fig. Relationen mellan några centrala begrepp hos Lévinas

NÅGRA AVSLUTANDE REFLEKTIONER

En viktig slutsats som kan dras av den etiska relationen är det samband som finns mellan Ansikte och ansvar, en bild som har tecknats ovan. I förhållande till eleven är läraren placerad i akkusativ, eftersom läraren är ansvarig gentemot elevens ansikte. I detta ansikte möter läraren en sårbarhet som inte är förhandlingsbar. Inför appellen som kommer från elevens ansikte kan jag inte förhålla mig neutral eller likgiltig. Jag ställs ansvarig inför Ansiktet. Med viss rätt kan sägas att själva undervisningen i bästa fall är ett uttryck för lärarens försök att tillvarata sitt ansvar för dem som möter henne och detta ansvar kan på motsvarande sätt inte överlåtas till någon annan. Det pedagogiska mötet är i ljuset av detta ett etiskt fenomen, där förhållandet mellan Ansikte och ansvar är en etisk tilldragelse.

Slutligen vill jag återknyta till Mona Vincent, som i samma artikel jag refererat till talar om att endast den som har den Andres ansikte som sin egen spegelbild eller lever i frånvaron av den Andres ansikte kan tåga inför den Andre. Hon beskriver läsningen av Lévinas filosofiska texter som en vandring i ett landskap, där alla speglar är krossade och där världen inte längre kan ses som teater. Där ges heller inte någon mötesplats för masker längre, eftersom dramat inte är lek, utan allt är allvar. Så långt Vincent. Kanske kan det beskrivas som att vandra i oändlig rymd och upptäcka oändligheten inom sig själv och i andra människor, som Tomas Tranströmer beskriver i sin dikt "Romanska bågar":

*Inne i den väldiga romanska kyrkan trängdes turisterna
i halvmörkret.
Valv gapande bakom valv och ingen överblick.
Några ljuslägor fladdrade.
En ängel utan ansikte omfamnade mig
och viskade genom hela kroppen:
"Skäms inte för att du är människa, var stolt!
Inne i dig öppnar sig valv bakom valv oändligt.
Du bli aldrig färdig, och det är som det skall."
Jag var blind av tårar
och föstes ut på den solsjudande piazzan
tillsammans med Mr och Mrs Jones, Herr Tanaka och
Signora Sabatini
och inne i dem alla öppnade sig valv bakom valv oändligt.*

ATT LÄSA VIDARE OM OCH AV LÉVINAS

- Derrida, J. 1997. *Adieu à Emmanuel Lévinas*. Paris: Galilée.
- Holmgren, A. 2009. "Den etiska relationen i klassrummet", i Elinor Schad (red.) *Psykolog i skolan*. Lund: Studentlitteratur, 119-144.
- Kemp, P. 1992. *Lévinas – en introduktion*. Göteborg: Daidalos.
- Lévinas, E. 1978. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Paris: Kluwer Academic.
- Lévinas, E. 1993. *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Todd, S. 2008. *Att lära av den Andre. Levinas, psykoanalys och etiska möjligheter i undervisning och utbildning*. Lund: Studentlitteratur.